

Demeter Gábor: Az utazó és az ügynök

A XIX. századi balkáni felfedezőutak nem voltak olcsók, sem kockázatmentesek, így az utazó számára szükség volt egy védhatalomra, mely biztonságot nyújtott, kapcsolatokat biztosított, vagy az út pénzügyi hátterét biztosította. Míg Széchenyi István számára nem okozott nehézséget 1819–21-es keleti utazásának (ön)finanszírozása (ekkor még különben sem létezett olyan tudományos csúcsszervezet, mely ezt anyagilag támogatta volna), más a helyzet a kevésbé vagyonos vagy a „szabadúszó” kutatók esetében. Ahol a kutató mögött nem állt tudományos, vagy saját forrás az utazás finanszírozásához, ott magánszemélyekre vagy titkos állami forrásokra volt ráutalva. Mi ez utóbbi lehetőségével kívánunk itt foglalkozni Felix Kanitz balkáni utazásainak hátterét vizsgálva.

A XIX. század második felének nagy felfedezői akarva-akaratlan hírszerző tevékenységet is folytattak, de különbséget kell tenni a hivatásos titkosügynök (az ritkán volt felfedező-utazó, kalandor inkább), az államapparátus tagjának tekinthető diplomáciai ügyvivők (ők hivatalból voltak informátorok, de kevésbé tekinthetők mobilisnak), az államilag dotált utazók és tevékenységük jellege között (zömüket valóban a tudományos érdeklődés vezette).

A Monarchia konfidens listáján (fizetett ügynökei között) olyan „nagyágok” is szerepelnek, mint Jovan Cvijić, aki albániai körútjai során nem lobogtathatott szerbiai ajánlólevelet, hiszen ez az albán területeken nem volt életbiztosítás, ellenben a Monarchia (lévén a katolikus albánok kultuszprotektora) tevékenységét kevésbé tartották gyanúsak a hegylakók, akik így is többször tömegesen próbálták megverni más szerb diplomáttal egyetemben. (Cvijić éppen egy szerb konzulátus megnyitásakor tartott terepszemlét, nyilván nem véletlenül). A Monarchia támogatása utólag persze kidobott pénznek tekinthető, miként Spiridon Gopčević etnikai térképezésének támogatása is. Ő – amellet hogy többszáz helyen pontosította a Balkán topográfiai térképét, ugyanígy – de ellenkező előjellel – „korrigálta” annak etnikai viszonyait is az 1889-es szerb-osztrák-magyar szövetségi szerződés értelmében terjeszkedési területet kínálva a szerbségnek déli irányban, Macedónia és Koszovó térképi ’szerbizálásával’ (éppen 500 évvel Rigómező után), hiszen az eredetileg – Kállay Benjámintól – célpontként javasolt Boszniáról le kellett mondaniuk. Gopčević személye azt példázza, hogy a „konfidens” nem volt feltétlenül mobilis: Thallóczy Lajos (Kállay Benjámintól akkori titkára, történész, albanológus, később a Monarchia közös pénzügyminisztériumának osztályvezetője, a balkáni ügyek felelőse) szerint tudományos tevékenysége nem tekinthető komolynak, a Wiener Allgemeine Zeitung levelezőjeként sem volt jelentős terepi

tapasztalata,¹ bár később a vezető szerb diplomaták közé emelkedett. S nem is volt feltétlenül megbízható: véleményét hajlandó volt megváltoztatni (ami felveti azt a problémát is, hogy a korábbi álláspontja mennyire volt megalapozott).²

Az utazók-felfedezők, tudósítók felhasználására azért volt szükség, mert az osztrákok hiába ismerték el a magyar fél érdekeltségét és primátusát a balkáni ügyekben, az Andrássy vezette külügyminisztérium az 1870-es évek elején még nem rendelkezett képzett ügynökhálózattal, csak eseti informátorokkal. Ezt a hálózatot éppen az addigra már jó kapcsolati hálóval rendelkező (volt) 48-49-es emigránsokkal sikerült feltölteni, akik maguk is az aktívabb balkáni magyar szerepvállalást propagálták.³ Az informátorok hatósugara azonban – lévén sokszor letelepedett emberek – gyakran kicsi volt. Ilyen fix pont volt mind Kanitz és Kállay Benjámín utazásaiban is a szentendrei származású Mácsay István knjazeváci orvos,⁴ a terület egyik fő adatforrása mind a felfedező-utazó,⁵ mind a magyar diplomácia számára, aki a Monarchiából származó, de szerbbé avansált és birodalomellenessé vált tisztekről is jelentett kórházi orvosként (pl. a Horvatovics-affér).

Ráadásul, mint Kállay Benjámín (akkor belgrádi főkonzul) írta, a Monarchia külföldi ügyvivői nem mindig a tényeket jelentették, hanem azt, amit vélekedésük szerint Bécs hallani akart. „Az osztrák ügynököket nem eszmék, nem a birodalom hivatásának érzete vezérlik; legnagyobb részint csak arra törekszenek, hogy a mennyire lehet nyugodt életet vihessenek, s adandó alkalommal előléptetést nyerjenek.”⁶ A diplomáciai képzés (melynek részben majd a Keleti Kereskedelmi Akadémia nyújt otthont) szükségességét is azért vetette fel Kállay 1873-ban, mert az osztrák-magyar ügyvivők rosszul tájékozottak voltak.⁷

Ezek miatt kerültek a képbe az utazók is. Ress Imre szerint Felix Kanitz – már ismert szakemberként – 1869 után évi 6000 forintos fizetést kapott a „rendelkezési alapból” Bulgária feltérképezésére,⁸ ami nem kevés (ekkor Kállay Béni belgrádi konzul éves fizetése 7000 forint volt, egy szerb tábornok vagy miniszter, vagy egy török pasa is hasonló összeget keresett, de a szintén „beszervezett” Klapka György honvédtábornok is ennyit kapott). Bármennyire is szabadon mozgott ugyanis egy diplomata (Kállay maga is beutazta a gondjaira bízott

¹ Thallóczy 1882: 68.

² Persze nem mindenki kapott tevékenységéért honoráriumot, főként nem a kezdetektől. Nopcsa Ferenc, aki geológiai tanulmányai mellett remek társadalomföldrajzi és néprajzi leírást adott Albániáról, Thallóczy Lajos tanítványa és évtizedeken át informátora volt, aki így a nagypolitikába is belebonyolódott (mint potenciális albán trónkövetelő).

³ Ress 2012: 93–124.

⁴ Fehér 1932: 42.

⁵ Kanitz 1864: 300.

⁶ Kállay 1909: 258.

⁷ Peykovska 2000: 233–239.

⁸ Radenić 1976: 1869. május 20. és Ress 2012.

társaság),⁹ a valóságban mégis számos kötöttség korlátozta – miközben meg kellett küzdenie a politikai ellenfelek informátorainak bőkezűségével is.¹⁰ Így egy utazó 'ügynökként' való alkalmazása jó eredményekkel kecsegtetett, hiszen mobilitása és kvázi védettsége miatt olyan információrétegekhez nyerhetett hozzáférést, melyhez egy hivatalos úton lévő diplomata nem.

Kanitz tehát viszonylag jó anyagi körülmények között, biztonságos háttérrel rendelkezve járhatta be az akkor igen vadnak tekintett vidéket (ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az utazókkal kapcsolatban gyakran emlegetett toposz, hogy embertelen körülmények között végzik a munkájukat), miközben külpolitikai játszmák részesévé vált, ahol viszont személyes meggyőződése is szerepet kapott. A Monarchiában ugyanis nem volt egységes az álláspont Bulgáriával és Törökországgal szemben: gondoljunk a törökbarát Erődi (Harrach) Béla tevékenységére, aki az 1870-es évek nyelvi alapú etnikai kartográfiáját – így pl. Kiepert térképeit, melyeket az 1878-as berlini kongresszuson forgattak a döntéshozók – kritizálta, úgy vélvén, hogy a vallás fontosabb identitásképző a Balkánon, mint a nyelv.¹¹

Ezzel szemben Kanitz bolgárbarát volt. Így nemcsak Kanitzot befolyásolták a kapott instrukciók (biztos, hogy voltak, mert 1870 után írt/újra kiadott munkái többet foglalkoznak az aktuálpolitikával, mint a történeti leírással, továbbá Kállay már a szlavón-bosnyák-adriai vasút terve kapcsán is megbízta feladatokkal,¹² ráadásul már 1868-as bolgár útjáról is jelentett Kállaynak, majd ezt tette hónapokkal később és romániai tartózkodása után is),¹³ de Kanitz publicisztikája is befolyásolhatta a nagypolitikát. Ugyanis Kanitz – bolgárpártisága ellenére – Andrassy oroszellenes nézeteit is propagálta műveiben.¹⁴

A kalandor viselkedés azonban Kanitztól távol állt, s a „hírszerzés” mellékes tevékenysége volt, pontosabban egyezett eredeti céljával, a Balkán történelmének és földrajzáinak megismerésével. Más kérdés, hogy eredményeit nemcsak a publikum és a tudomány hasznosította. A Szerbiáról írt műve meghozta számára az elismerést, állami

⁹ „Már a kijáró hidnál fogadott a gőzhajótársaság ügynöke, Jovanovics és így a török zaptie nem követelt sem útlevelet, sem pogyászomat a vámon át nem kutatták. Hivatalos minőségem, mely Jovanovics útján tudva lett, megóvott e kellemetlenségektől.” – írja Kállay. Kállay 1909: 251.

¹⁰ Mint Kállay írja „Bár Mácsay már regóta szerb alattvaló, azért nem szűnt meg magyar lenni, meg igen jól beszeli a nyelvet is ... Alkalmam nyílt itt vele néhány percet egyedül lenni s ezalatt az itteni hangulat felől tudakozódtam. Szerinte az itteni nép a műveltség lehető legalacsonyabb fokán áll ... szófogadó s tiszteli a kormányt s azért, míg a kormány nem szólítja fel, nem is fog semmit sem kezdeni... Egy pillanatban, midőn Mácsayval egyedül maradtam, magyarul, hogy senki se értse, közölte velem, hogy a nacsalnikok rendeletet kaptak a minisztériumtól, hogy a lehető legszívesebben fogadjanak... Mácsay olvasta a rendeletet s kérdésemre, vajjon nincs-e egyszersmind meghagyva a nacsalnikoknak, hogy szép módjával szemmel tartsanak, válaszolta, hogy nincs, mindaz, a mit tesznek, nem egyéb, mint a ministeri rendelet által felbresztett fokozott természetes szívesesség és vendégszeretet. Köszönöm alássan! Most már a harmadik nacsalnik karmai közt vergődöm s nem tudok módot a szabadulásra... Mácsay még a knyazseváczi kerületnek egy térképet adta át, mely holnapi utamban kétségkívül jó szolgálatot fog tenni. Végre közöltem vele, hogy ez a szíves fogadtatás a nacsalnikok részéről mennyire alkalmatlan reám nézve, amnyival inkább, mert nem tudom, mivel viszonzom, pénzt nem mervén adni. Erre felhozta egy orosz tábornok példáját, ki itt utazván, szinte a nacsalnik vendége volt, s később a nejének ékszereket küldött, amiket igen szívesen fogadtak.” Kállay 1909: 296.

¹¹ Erődi 1876: 341–344.

¹² Radenic 1976: 704–707.

¹³ Radenic 1976: 96, 120–121. 335

¹⁴ A balkáni magyar(országi) utazók körében az oroszellenesség általános jelenségnek tekinthető, ami részben a 49-es tapasztalatokból táplálkozott, s ami 1875–1878 között, a nagy keleti válság idején aktuálpolitikai jelentőséget kapott.

kitüntetést kapott,¹⁵ így azután az 1860-as évek második felétől útját Ferenc József is anyagi támogatásban részesítette, mint ezt a Fehér Géza által írt életrajz is említi.¹⁶ Ez az eufemizmus valójában azt jelentette, hogy – az állami kitüntetéssel járó összeg kimerülése után – utazását a „rendelkezési alapból” kapott pénz biztosította számára. Ez egy szabad felhasználású keret volt, melyen 30–70% arányban a magyar és az osztrák fél osztozott, s nem kellett róla elszámolni a kormányoknak.¹⁷ Kanitz azonban ez előtt is számos expedíciót tett még ismeretlen újságíró-rajzolóként, így először 1858-ban Boszniában, Montenegróban, majd 1860-ban Szerbiában, s ismét 1862-ben immár Bulgáriában. Eme utazások nem kevésbé voltak költségigényesek, mint a későbbiek, s az is világos, hogy foglalkozása és családi háttere önmagában nem tette volna lehetővé Kanitz számára a nagyobb utak megismétlését laptudósítóként.

Kanitz 1868-ban találkozott Kállay Benjáminnal, akkor belgrádi konzullal, aki ekkor csak annyit tudott róla, hogy jónevű „régész”, s mivel Kanitz ekkor már ismerte Bulgáriát, Kállay – útleírása szerint – hozzácsapódott, s Vidinig elkísérte.¹⁸ Kállay meglátása szerint Kanitzot ekkor nem érdekelt a politika, Kállay viszont kifejezetten a bolgár belállapotok és az oszmán illetve orosz politikai aktivitás iránt érdeklődött, ezért is tett látogatást három vidini pasánál és az orosz konzulnál is. Kanitz itt Kállay útleírása során rendszerint szótlán maradt, vagy elment, vagy bóbiskolt. „Kanitz egy félórára távozott a várba, hogy Szabri pasátola bujuruldit (menedéklevelet) megnyerhesse. Majd visszajövéen, asztalhoz ültünk... Kanitz nemsokára magunkra hagyott, hogy kedvünkre politizálhassunk. Aziz pasa azonban úgylátszik ma nem nagy hajlamot mutatott a politizálás iránt. Ennélfogva a tárgyat teljesen elejtván, inkább a balkáni vadászatokat dicsérte előttem.”¹⁹ Érdekes módon azonban pár hónappal később naplójában már azt említi, hogy Kanitz – aki nem csak Vidinig utazott, mint Kállay – részletesen beszámolt neki az orosz aktivitásról és a bolgár felkelés(ek) valószínű(tlen)ségéről.²⁰

Nem is Kállayban fordult meg Kanitz további felhasználásának lehetősége, hanem maga Kanitz fordult később Kállayhoz támogatásért bulgáriai útjának nehézségei miatt. „Kanitz megvallotta, hogy a Bécsben felőlem hallottak után nem igen kedvező véleménye volt rólam, de most kellemetes meglepetéssellátja, mennyire csalódott. Hátha meg mindazt értette volna,

¹⁵ Fehér 1932: 29.

¹⁶ Fehér 1932: 31.

¹⁷ Röss 2012: 95–124.

¹⁸ „Szerencsémre Kanitz érkezett Zimonyba s természetesen engem is meglátogatott, beszélvén, hogy ő most Viddinbe készül s onnét egy kis körutat szándékozik tenni Bulgária belsejébe. Én kapva kaptam az alkalmon s elhatároztam, hogy vele megyek.” Kállay 1909: 247. Lásd még Radenić 1976: 39.

¹⁹ Kállay 1976: 267–268.

²⁰ Radenić 1976: 120–121.

amit mondtam neki. Én oly eszmékről szóltam, melyek valószínűleg csak a jövő nemzedékeket fogják foglalkoztatni, ő pedig archaeológus és így minden értelmessége mellett ismessenze vagyunk egymástól.”²¹

Kállay a kérelmet Eötvös József felé továbbította, s 1869. május 20-án után Kanitz igen jelentős, 6000 forintos támogatást kapott. Mivel ezzel a pénzzel a kormánynak nem kellett elszámolnia (ez nem magyar sajátosság, Angliában is bevett szokás volt),²² s mivel Andrassy nem szerette a papírmunkát, így hírszerzői írásos jelentést sohasem tettek,²³ ezért tényleges tevékenységüknek sok nyoma nem maradt.²⁴ Mivel Andrassy iratok híján csak úgy juthatott információhoz, ha személyesen tájékozódott, így Kanitznak – Kállayn kívül – lehetősége volt többször is találkozni a Monarchia közös külügyminiszterével, ami egyfelől bizalmasabb viszonyt jelentett, másfelől pedig lehetőséget a befolyásolásra. Kanitz élt is ezzel legalább egy ízben, amikor kiharcolta a nem létező bolgár állam küldötteinek fogadását a külügyminiszternél a nagy keleti válság idején.

Tanulmányunkban Kanitz bolgár útját tehát sajátos szemszögből elemezzük – 1868-as, Kállay Benjáminnal közös utazásukról ugyanis (akinek titkára, a történész Thallóczy egyébként dilettáns, de ’általánosságban máig használható földrajzosnak’ nevezi Kanitzot)²⁵ mindketten részletes leírást közöltek (ez ritkaság). Ennek összevetése nemcsak a mögöttes szándékok kipuhatolása (hiszen ezután fogalmazódik meg Kanitz hasznosításának lehetősége), de a történész Kállay és a földrajzos Kanitz eltérő szemléletmódjának bemutatására is alkalmas lehet (Kanitz nem ismerhette Kállay útleírását, melyet Thallóczy csak 1909-ben közölt, mikor már mindketten halottak voltak).

Izgalmas kérdés, hogy (1) mit jelentett Kanitz számára az ügynöki megbízatás – műveiben ugyanis nem ír róla. Helyzete azért sem volt sajátos, mert a kor balkáni utazóinak nagy része, akiket ő maga is jól ismert, mint Lejean vagy Hahn eleve diplomáciai szolgálatban álltak. Az államnak pedig érdeke volt, hogy ezen kutatások eredményt hozzanak (Hahn 1861-es térképén feltűnő a szerbiai települések sűrűsége, miközben a bolgár oldal tátongott az ürességtől). Ugyanígy voltak ezzel a vasúttársaságok is, tehát ők is biztosítottak támogatást²⁶

²¹ Kállay 1909: 266–267.

²² Ress 2012: 95–124.

²³ Ress 2012: 95–124.

²⁴ Ress 2012: 95–124. E rendelkezés egyébként Ráday Gedeon ötletéből nőtt ki, aki a magyar ügynökhálózat megteremtésekor szintén kérte az iratfelhalmozást. A rendelkezési alap felhasználásának egyetlen nyoma a közvetítő személy lehet, aki viszont Kanitz esetében nem ismert, szemben például Klapka esetével.

²⁵ Kanitz csak Schmettau 1742-es, Schweigger 1613 leírására és Ami Boué és a Kriegsarchiv leírásaira, itt Marsigli hadmérnök elemzéseire, és Lejean konzul művére, valamint a szerb szolgálatban álló Hahn 1861-es utazására támaszkodhatott kezdetben, ezért etnikai adatai bizony elég hektikusak, lásd: 1. táblázat. Fehér 1932: 91. Ekkor Szerbia a Monarchia szövetségese volt.

²⁶ A gyors információáramlásról nem is beszélve. A fő bolgár konspirátorok mind dolgoztak egy ideig vasúttársaságoknál, így találkoztak a nyugati eszmékkel, de a politikai helyzetre vonatkozó pontos hírekkel is.

Erődi-Harrach Béla is így szerzett balkáni tapasztalatot és tanult nyelveket, de a balkáni etnikai térképéről (Geographische Rundschau) elhíresült osztrák Meinhard is a bolgár vasúttársaság egyik vezetője volt „civilben”.

Az állami támogatás nem jelentette azt, hogy a védhatalom minden esetben sikeresen tudta biztosítani az utazó testi épségét, Kanitz maga is találkozik rablóval, akitől az oszmán rendőr sem védte meg, s csak gyors észjárásának köszönhető, hogy nem lőtték le (vasúti mérnöknek adta ki magát – ezek kirablása ugyanis általában kockázatosabb volt, mint egy tudósé).²⁷ Másfelől egy ilyen utazás eleve igényelte a védhatalom közbenjárását (már az útlevél megszerzésekor), hiszen ez biztosított kapcsolatot a helyi szervekkel, segített szállást és kísérőket találni. Az utazóknak adott ajánlások pedig eleve olyan személyeknek szóltak, akik megbízhatók a másik ország szemszögéből, s a legmegbízhatóbb az, aki információt szolgáltat, vagy egyéb szolgáltatásokat nyújt – s ugyanakkor leinformálható. Kanitz már csak ezért sem kerülhette ki az ügynökhálózatot.

1. táblázat. Adatok megbízhatósága Kanitz műveiben

1871, fő	Muszlím	Bolgár	Görög	Zsidó	Összes	Muszlím ház	Tatár ház	Bolgár ház	Görög ház	Zsidó ház
Várna	8000	6100				1392		1154		20
Várna, 1872					18000	1000		200	1300	
Várna, 1880	4600	4000	8600							
Balcsik, 1855	3000	500								
Balcsik, 1868						200	100	600		
Balcsik, 1872						800	400	150	50	

Kanitz a keresztény háztartások létszámát hat főnek vette, a többi felekezetnél 4 főnek. Ez a módszer gyakori volt a korabeli statisztikákban, de egyáltalán nem megbízható. Ezzel szemben hegysziluettképei, rajzai, térképei pontosak.

2. táblázat. Etnikai csere Kanitz szerint 1870–1878 között

Település	Összesen	Muszlím háztartás	Bolgár háztartás	Cigány háztartás
Lovecs, 1871	12 000 köztük 1200 katona *	1200	800	
Lovecs, 1879		150	930	300

*Azaz így a keresztény háztartások létszáma 6, a muszlimé csak 5 fő.

(2) A második kérdéskör, hogy mennyire hasznosultak Kanitz eredményei a nagypolitikában. Erre nézve Fehér Géza elejtett szavai adnak tájékozódást, aki említi, hogy 1878-ban Totleben orosz tábornok panaszkodott arról, hogy a Balkán-hegységtől délre nem állt rendelkezésükre jó térkép, mert Kanitz arra nem járt, míg ahol megfordult, ott 1:300 000

²⁷ Fehér 1932: 80.

léptékű térképekre támaszkodhattak az oroszok.²⁸ (A Monarchiának az egész térségről 1910-ben is csak 1:200 000 léptékű térképműve volt). Tehát világos, hogy Kanitz korrekciói (Kiepert térképét több helyen javította, nem létező, nagy magasságú hegycsúcsokat, mint a Csernij Vrh, vagy a Sceda térképén látható 5000 m magas hegy, törölt)²⁹ fontos szerepet játszottak az orosz hadműveletekben. Izgalmas kérdés viszont, hogy hogyan kerültek orosz kézbe e térképek... Bolgár történészek szerint Kanitz orosz kitüntetését is kapott 1877 után. Ez még érdekesebbé teszi személyét, hiszen publicisztikája viszont oroszellenes volt.

Egy másik elejtett megjegyzésből tudjuk, hogy a piroti müdir, megtudván, hogy „topográfiai felvételt készít”, az 1864-től birtokában lévő szultáni fermán (engedély) ellenére kitiltotta a területről és feljelentette a niši pasánál, mint kémeket. Tehát Kanitz valóban végzett topográfiai megfigyeléseket is, nemcsak a római és bizánci romok feltárásával foglalkozott (az antik Ništ-Naissust is ő fedezte fel).³⁰

Ugyanígy 1877-ben képes volt a Londonba tartó bolgár delegációnak (a később egymás riválisává váló Cankovnak és Balabanovnak) kihallgatást eszközölni Andrássynál, az akkori külügyminiszternél,³¹ ami világosan mutatja kapcsolati hálójának erejét és a tudós nemzetközi renoméját. (Kanitz több éven keresztül levelezett Kieperttel, mint ez hagyatékából kiderül és Safarykkal, de Vuk Karadžić leveleiben is szerepel).³² Kanitznak nem kellett megjárnia a hivatali hierarchiát a kihallgatáshoz, hiszen informátorként közvetlenül jelentett Andrássynak. Ugyancsak sokatmondó a kihallgatás során Andrassy egyetlen közbevetett megjegyzése a bolgárok felé, miszerint mindenről pontos tudomása van³³ (beleértve a bolgár nép szenvedését, a bataki mészárlást, az 1876-os felkelés hátterét és a sajtó túlzásait). Ez egyértelmű utalás arra, hogy Kanitz információi rövid úton jutottak el hozzá. Maga Kanitz a felkelést megelőző évben járt Bulgáriában, a bataki mészárlás idején nem tartózkodott a közelben, de mégis biztos forrásból szerezte meglepően pontos értesüléseit, ami arra mutat, hogy akkor is számíthatott informátoraira, mikor távol volt.³⁴ Ez mindenképpen egy jól „beállt” hálózatra utal.³⁵ (Mivel maga Kanitz törökül alig, bolgárul kevéssé, szerbül elegyesen beszélt, ez maga is befolyásolta a számára hozzáférhető információk jellegét). Szintén figyelemre méltó diplomáciai érzékről tesz tanúbizonyságot, mikor Kanitz a bolgár küldötteknek azt tanácsolja, hogy ne panaszkodni menjenek Londonba, hanem konkrét

²⁸ Fehér 1932: 121.

²⁹ Fehér 1932: 94.

³⁰ Fehér 1932: 76.

³¹ Balabanov 1904: 106.

³² Fehér 1932: 28.

³³ Fehér 1932: 111.

³⁴ Fehér 1932: 105. Allgemeine Zeitung, 1876. június 21. Ezt most nem értem, ha Uő, én gondoltam, hogy Fehér Géza, de mi ez az újságcikk hivatkozás, nem találok a hivatkozott irodalomban?

³⁵ Nem véletlen, hogy magas rangú vendéglátóit a török hatóságok is megfigyelés alá vonták. Így járt a vidini Aziz pasa is.

megoldási elképzelésekkel, mert a nyugati ember ezt várja el³⁶ (szemben a keleti mentalitással, ahol a panaszra a szultán ad megoldást, akár megfelel ez a helyi elvárásoknak akár nem).³⁷

(3) A harmadik vizsgálandó kérdéskör, hogy sajátos, erősen bulgarofil álláspontja mennyiben befolyásolta a korszellemet.³⁸ Erődi Béla törökpártiságával szemben ugyanis ő Kiepert pártját fogta, tehát a nyelvi nemzetek primátusa mellett kardoskodott, ami esetében nyíltan bolgárbarátságot is jelentett. Cikkeiben Kanitz elismeri Midhat pasa kvalitásait és személyiségét, de az egy „fecske nem csinál nyarat” elv alapján nem tanácsolja a török uralom fenntartását.³⁹ Pedig az oroszok ezzel vádolták.⁴⁰

Szintén érdekes momentum, hogy Kállayval egyezett a véleménye a bolgárság szorgalmát⁴¹ és az oroszellenességet illetően. (Bár Kállay szerint a bolgárság szorgalma nélkülözi a technikai és vagyoni haladás reményét. „E nép oly szorgalmas, hogy egy perczig sem tud tétlenül maradni... csakhogy e szorgalom sem vezeti őket sem találmányokra, sem munkájuk javítására. Földművelés és mesterségek a fejlettség azon fokán vannak, mint századok előtt.”⁴² Ezzel szemben a szerb ravaszabb, mert meggondolja, hogy adott körülmények között érdemes-e dolgozni. Ugyanígy vélekedik a szerbegről Kanitz, aki azt írja, hogy a szerbek nem szeretnek dolgozni, mert munkájuk eredménye az oszmánokat gyarapítja). Kanitz egyenesen palástolja Andrassy politikai indítékait, mikor az oroszok nyakába varrja, hogy a függetlenedő Bulgáriának le kellett mondania Nišről és Dobrudzsáról,⁴³ noha csak az utóbbi volt az oroszok sara, az előbbi a szerbbarát magyar-osztrák külpolitikai koncepciót tükrözte (kártalanítás a szerbeknek Bosznia elvesztése miatt). Kanitz népszerűsége – munkáit sok nyelven kiadták – ideális volt az osztrák-magyar diplomáciának a birodalmi politika propagálása és igazolása szempontjából.

Ezek után Vidin példáján nézzük meg, milyen hasonlóságot és különbséget észlelt Kanitz és Kállay. Kállay utazásának háttéréhez tudni kell, hogy 1868-ban meggyilkolták Mihály szerb

³⁶ Fehér 1932: 108.

³⁷ Akárcsak Kanitz, Fehér Géza is felhívja a figyelmet arra, hogy Orsovától 110 km-re már nem Európa húzódik, hanem a Kelet, Levante, tehát a korabeli európai gondolatvilágban a Balkán nem volt Európa integráns része, az itt élő népek pedig a vad, barbár 'savage people' címke alá nyertek besorolást Angliában ugyanúgy, mint Magyarországon (noha az angolok Magyarországot ekkor sem tekintették a nyugati világ részének).

³⁸ A bécsi Keleti Múzeum (melynek Kanitz igazgatósági tagja volt) 1874-83 között bolgár ifjak taníttatására 77 ezer forintot költött, s 1879-ben részt vesz a bolgár fejedelem névnapjára ünnepélyén, majd Konstantin Jirecsket veszi pártfogásba.

³⁹ Felhívja a figyelmet, hogy a bolgár tájat uraló mecsetek nagy száma inkább a szimbolikus térfoglalást reprezentálja, mintsem a valós demográfiai viszonyokkal lenne összhangban (szerinte az oszmánság demográfiailag hanyatlik, mint ezt itt közölt táblázatai is bizonyítják, bár módszertanilag támadhatók.) Fehér 1932: 122. Kanitz szerint az oszmán alkotmány csupán egy blöff volt, hogy a nyugati és orosz beavatkozás élet vegyék – ez egyezett egyébként az orosz véleménnyel is, noha Andrassy igen sok reményt fűzött hozzá, remélve, hogy a beavatkozás így elkerülhető.

⁴⁰ Fehér 1932: 132.

⁴¹ Fehér 1932: 89. A bolgár népen nem azért kell segíteni, mert elnyomott, szenvedő nép, hanem mert érdemes rajta segíteni.

⁴² Kállay 1909: 254.

⁴³ Fehér 1932: 123. Macedóniáról pedig szót sem ejt, hiszen azt a területet nem is ismerte.

fejedelmet, aki jó viszonyt ápolt a magyar elittel, ugyanakkor az első Balkán Szövetség megalapításával oszmánellenes nagyszerb álmokat (Bulgária is az állam része lett volna) szövögetett, de éppen szövetségi politikája miatt nem mert ennél tovább lépni. A kialakult helyzetben Blaznavac régens vette át a hatalmat. Kállay útja során arra volt kíváncsi, hogy a szerb-bolgár viszony milyen, mennyire erős a kapcsolat a bolgár forradalmárok (Georgi Rakovszki, Sztefan Karadzsa) és a szerbek között, miről tud, illetve mennyire stabil az oszmán hatalom. „Alig hogy felkeltünk, Jovanovics, a gőzhajozási ágens, jelenté, hogy egy Kalafatrol jött oláh tisztől hallotta, hogy Rahovánál semmi sem történt,⁴⁴ s hogy az egész csak vak lárma volt. Igen örvendek, hogy e hir keletkezésének és elenyésztének egész történetét végig éltem. Ha ily közel a helyszínhez ily álhirek oly hitelre találnak, hogy a pasa jónak látja hadihajót szerelni fel es küldeni a legnagyobb sietséggel, mennyivel nagyobb benyomást kell azoknak okozniok a távolban! E kis tapasztalás újból megerősített azon nézetemben, hogy Bulgáriából s általában a török birodalom belsejéből jövő hireket, melyek leggyakrabban szándékosan koholtatnak, csak a legnagyobb óvatossággal es csak kellő devalvatio után lehet elfogadni...”⁴⁵ Ezek után nem meglepő Kállay igénye a diplomáciai testület professzionalizálása iránt.

Kállay útleírását olvasvavégig az információszerzés áll a középpontban. Az információk bizonytalanságára, s az információszerzés módozataira hat szemléletes példát mutatunk be: a helyi kocsmárosné, egy dohánykereskedő, a kereskedelemmel foglalkozó osztrák konzul, az orosz konzul (mint hivatásos diplomata), az osztrák hajótársaság ügynöke és egy oszmán pasa az információhoz való hozzáférés különböző szintjét és eltérő rétegét képviselte, amit a nyelvkérdés csak tetézett: „...kelet soknyelvűségének jellemzésére megemlítem, hogy a mit a müdir törökül mondott, aztaz albán származású kavasz⁴⁶ oláh nyelven magyarázta megtatáreredetű orosz urának, ez pedig francziául fordította lenekem, ki magyar vagyok es Kanitz-nak, ki német, — hanem azért megértettük egymást”.⁴⁷ A pancsovai szerb származású kávéháztulajdonossal például németül szötte a szót Kállay – noha jól tudott szerbül ő is és Kállay is, s érdeklődési körük leginkább a helyi nőügyekre terjedt ki (ez Kállaynál nem meglepő). „Különösen a török nők felől kérdezősködtünk. Mint mondá, vannak közöttük csinosak, s többnyire igen gyönyörhajhászók. A hárem elzárkózottsága nem is tartóztatja őket vissza. ... Hogy a felismerhetést elkerüljék, az ily kalandornők többnyire férfi ruhát öltenek” (s a kávéház szolgál számukra találkahelyként). „A közönséges prostitució is nagyon el van

⁴⁴ Azt híresztelték, hogy bolgár felkelők jöttek át Dunai Bulgáriába. Kállay 1909: 267.

⁴⁵ Valóban voltak egyébként bolgár felkelések a Közép-Balkánon, tehát sem Kállay, sem Kanitz nem rendelkezett teljesen helyes ismeretekkel.

⁴⁶ Rendőr-kísérő.

⁴⁷ Kállay 1909: 253.

terjedve, s ennek legnagyobb járuléka a határőrvidékről és Magyarországból kerül ki. A viddini consularis alig is van egyébbel elfoglalva, mint éppen az ily leányok ügyével...”⁴⁸ Ez hátráltatja az egyéb munkát (a hírszerzést is), különösen, hogy a megmentett és visszatoloncolt nők újra- és újra feltűnnek, tehát önként vállalják a megélhetés eme formáját.

A kávéház, bár a helyi szintű információk beszerzéséhez ideális helyszín volt, miként a gőzhajtársaság és a kereskedők is a távolabbi híreket illetően, a nagypolitika szempontjából kevésbé jöhettek szóba. A nagyhatalmak konzulaitól és a török kormányzattól azonban egy diplomatának – egyrészt az udvariaskodási formulák, másrészt a tartózkodó viselkedés miatt – körülményesebb volt információhoz jutnia, hiszen az orosz és oszmán fél inkább rivális volt, mint barát.

„Az orosz ügyvivő, Kira-Dindzsán csakhamar azon kérdéssel kezdte a támadást, hogy miért irnak az osztrák és magyar újságok oly oroszellenes szellemben? Természetesen nem maradtam adósa felelettel s erre azt jegyeztem meg, hogy mi csak védjük magunkat azon szeretetre méltó kifakadások ellen, melyeket az orosz lapok tartalmaznak, s melyeknek egészen nyíltan kimondott célja Ausztria feldarabolása... Kanitz, ki fáradt volt, s kit e vita nem különösen érdekelt, félig szenderegve hallgatta azt végig, olykor olykor vetvén közbe egy-egy ártatlan megjegyzést... (az orosz) a bolgárok felől nem a legkedvezőbben nyilatkozott, tudatlan, apathicus népnek ecsetelte, mely szorgalmasan túrja ugyan a földet, de semmi tekintetben sem halad s retteg minden erősebb rázkódástól, mely nyugalma megzavarhatná... a felett fejeztem ki aggodalmamat, hogy mi lesz majd ez esetben⁴⁹ Bulgáriából? Többször kellett ismételnem a kérdést, míg válaszolta, hogy conföderációba fog lépni, de kivel és mivel, azt határozottabban kifejtetni vonakodott. Ausztriát illetőleg végre nyíltan kimondá azon nézetet, hogy ha fenn akar maradni, a szláv elemet kell túlsúlyra emelnie, ez az egyetlen út, a végbomlástól menekülni. Tökéletesen és őszintén át van hatva Oroszország nagyszerű hivatásától és a pánszlavizmus eszméjétől. Szeretne minden akadályt megsemmisíteni, a mi ez eszme terjedésének útjában áll, s mert ezt nem teheti, kérlelhetetlenül gyaláz és ócsárol mindent, a mi Oroszországot ezen hivatása betöltésében gátolni látszik. ... Kétségkívül becsületére válik az orosz kormánynak, hogy ily ügyesen tudja megválasztani ügynökeit, és figyelemreméltó azon körülmény, hogy ily alárendelt ügynök is olyannyira át van hatva hazájának fontos hivatása által. Az osztrák ügynököket nem eszmék, nem a birodalom hivatásának érzete vezérik”.⁵⁰ A viddini osztrák konzul például egy helyi zsidó kereskedő, oszmán alattvaló volt, aki egyben az oszmán állam alkalmazottja is

⁴⁸ Kállay 1909: 260.

⁴⁹ Az Oszmán Birodalom széthullása esetén, orosz vagy szerb beavatkozás hatására.

⁵⁰ Kállay 1909: 257.

(dragomán = tolmács), tehát eleve „kettős ügynök”, ráadásul a gazdasági helyzeten kívül csak homályos pletykákkal tudott szolgálni, de nagypolitika szempontjából releváns információval alig.

„Végre megjött a pasa, de nem Ömer, a ki, mint mondák, rosszul van, hanem Aziz, a polgári kormányzó. Pinkas⁵¹ magunkra hagyott; mi egy divánon foglaltunk helyet, s miként Szabrinál, a szokásos fekete kávé után beszélgetni kezdtünk. Aziz alacsony, köpcös férfi, jóindulatú vastag ábrázatát ritka szakáll keríti. Eredetére bosnyák mohamedán, neve Szokolovics, most Aziznak hívják. A magyarokat nagyon szereti, forradalom után sok menekültnek segített, a többet közülük még most is ismer. Szükségesnek tartja, hogy Török- és Magyarország Szerbia nyugalmának fenntartása felett örködjének. A bolgárokat illetőleg azt állítja, hogy ő igen jó barátságban el velök, s maguk a bolgárok szoktak őt mindenről tudósítani. Bizton hiszi, hogy Törökországnak a bolgároktól nincs mit tartania, s meg van győződve, hogy bárhol is nyugtalanság ütne ki, képes lesz azt a bolgárok segélyével elfojtani.⁵² ... Az ebéd maga a jó francia konyha rosszul készült, és a kétségkívül jól készült, de rossz török konyha ételeinek hosszú sorából állott.”

A bolgárok elégedetlenségének egyik fő oka az adóbérleti rendszer volt, legalábbis Kállay az orosz agitáció mellett ezt emelte ki. Ezzel szemben Kanitz a fanarióta papságot is ugyanígy kárhoztatta, hiszen a papi szolgálati helyek pénzért keltek el minden szinten, melyet a helyi lakossággal fizettettek meg, miközben az iskolák építését tiltották, helyette templomi építkezéseket finanszíroztak. „A török kormány az egész évi adót bérbe adja valamely gazdag kereskedőháznak, mely az összeget egyszerre lefizeti; a főbérlő ismét tovább adja albérlőknek, ezek megint másoknak, úgy hogy a néppel legtöbb esetben már csak a negyedik ötödik bérlő jó közvetlen érintkezésbe. ... így a nép sokkal többet fizet, mint a mennyit a kormány az összes adó fejében az első bérlőtől kapott. ... a gabona gyakran hónapokig elcsépeletlenül csomókban szabad ég alatt marad; bármennyi romoljék is aztán, a bérlő mindegyik csomóból kiveszi az előre meghatározott összeget, és így a 8-ad helyett 5-ödöt vagy 4-edet fizet a nép.” – írja Kállay, s ezt a megállapítást a legtöbb kortárs osztotta is.⁵³

Kanitz Aziz pasát, „a bolgárok anyját”, a „gyaur pasát” ahogy támogatói és ellenfelei nevezték, európai formátumú embernek írja le, aki betartja a hatt-i hümajún (1856-os reform) rendelkezéseit. Szemben Kállay leírásával, Kanitz a tized szedésének mérsékléséről tudósít. Kanitz 1875 után kiadott könyveiből pedig egyáltalán nem az apolitikus régész képe

⁵¹ Vidini zsidó kereskedő, a helyi osztrák ügyvivő.

⁵² „... Szabri pasa középtermetű, erős testalkatú férfiú sötétbarna hajjal és szakállal. Értelmes arcz, s ha valahol a Tisza mellett találkoztam volna vele, meg lettem volna győződve, hogy a jó magyar táblabíró fajból való.” Kállay 1909: 263.

⁵³ Kállay 1909: 255.

bontakozik ki, mint az Kállayt olvasva felsejlik, hanem éppen ellenkezőleg, egy politikai történésekre odafigyelő, tájékozott „diplomataé” – tehát jelentős fejlődésen ment át, s a politikum erősen jelen van a Donaubulgarien c. könyvében.⁵⁴ Leírásából 1875/78-ig követni tudjuk a politikai eseményeket, így Aziz pasa sorsát is. Ellenfelei a pasát a kossuthista emigráció és a Dunai Konföderáció támogatásával vádolták meg – mint Kállay írta, valóban voltak emigráns barátai – és Kállay látogatása, továbbá egy Takácsy nevű ügynök Vidinbe érkezése is gyanút keltett Sztambulban, s megvádolták, hogy kedvenc passziója, a vidéki vadászat közben konspirál, hogy Pazvandoglu korszakához hasonlóan függetlenítse Vidint a központtól és bolgár király lehessen.⁵⁵ Ezért menesztették (majd később Plovdivba került műtesarrifnak éppen a bolgár felkelés idején). Vidini utóda, Hadzsi Aziz pasa nem beszélt a helyi nyelvet és muszlimpárti volt. Kanitz az orosz ágens, Kira Dindzsán jellemzésekor szintén tárgyilagos és méltatja az orosz tehetségét és elkötelezettségét, akárcsak Kállay (Kanitz nem ismerte Kállay útleírását!). Mint írja, az orosz egy nyugati városban súlytalan személy lett volna, az orosz kormányzat jó meglátását tükrözi a „tatár” vidini kinevezése.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balabanov, Marko 1904: *Stranica ot politicheskoto ni vazrazdanie*. Sofia.

Erődi Béla 1876: Kartografia. Ethnographische Übersichtskarte des Europäischen Orients. *Földrajzi Közlemények*, 341–344.

Fehér, Géza 1932: *Kanitz Fülöp Félix, „a Balkán Kolombusa” élete és munkássága*. 1829–1904. Franklin társulat, Budapest.

Kállay, Béni 1909: *A szerb felkelés története, 1807–1810*. Vol. 2. Sajtó alá rendezte: Thallóczy Lajos. MTA. Budapest (Függelék: Kállay Béni utazásai Szerbiában és Boszniában).

Kanitz, Fülöp 1864: *Das Königreich Serbien und das Serbenfolk von Römerzeit bis zur Gegenwart*. Leipzig.

Kanitz, Fülöp Felix 1882: *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1860-1879*. Renger'sche Buchhandlung, Leipzig.

⁵⁴ Erre Fehér is utal.

⁵⁵ Kanitz 1882: 119–121.

- Peykovska, Penka 2000: Hungarian-Bulgarian Relations in Education from 1880s until the 1940s. In: *Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes* Bd. 10. Budapest, 233–239.
- Radenić, Andrija 1976: *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*. Beograd-Noví Sad.
- Ress, Imre 2012: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867–1875. In: *Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából, 1785–2011*. Főszerk. Csóka Ferenc. Budapest.
- Thallóczy Lajos 1882: *Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon*. Pfeifer N., Budapest.